

„ПРОЕКТ ЗА ЕТНИЧЕСКИ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ“

ПРИНСТЪН, САЩ

ЕТНИЧЕСКАТА КАРТИНА В БЪЛГАРИЯ

(ПРОУЧВАНИЯ 1992 г.)

Издателство „КЛУБ'90“

София, 1993

АДАПТАЦИЯТА – РЕАЛНОСТ И ОБРАЗИ

ДЖЕНИ МАДЖАРОВ

Разказите за личните преживявания на индивида, които съвпадат с тези на голяма група от хора, имат определена роля при изграждането на обобщени образи, в които по особен начин се отразяват отминали събития. В случаите, когато измеренията на преживяното надскочат рамките на обикновената ежедневна случка, тогава словесният разказ може да прерасне от обикновено описание на факти и събития в предмет на колективно словесно творчество. При този процес част от реално станали събития и техните причинно-следствени връзки отпадат, изчезват от словесната конструкция или претърпяват изменения в посока, благоприятна за ролята на разказващите ги участници. Отделни случки и комплекси от реални действия в структурата на словесния разказ получават ново тълкуване и смисъл, несъществува и неподозрян в момента на събитието. По тази причина създаваният образ на преживяното няма точно съответствие с фактологията на случилото се, а е една преосмислена форма на изживяното, която съдържа в себе си елементи на творческо пресъздаване. Когато индивидуалният разказ влиза в тона на общото настроение, отношение и поднасяне на случилото се с това на групата, възможностите за фолклоризиране на словесната форма нарастват.

Настоящата разработка разглежда някои от създадените и постоянно доизграждащи се образи, свързани с преживяното от турското и българското население в България, по време на смяната на имената и така наречения „възродителен процес“, както и отделни моменти от изселническата кампания, т. нар. „голяма екскурзия“ (1989 год.).

Вниманието ни е насочено към механизма, по който колективната памет подбира, поднася и тълкува явленията и събитията в разказите на участници и наблюдатели. В случая не се ангажираме с търсене на реалните причинно-следствени връзки на събитията и само там, където е възможно се опитваме да покажем различието между реалността и създадените от нея образи. Разработката е написана на основата на теренно събран емпиричен материал, посредством анкети, в селища от два отдалечени региона – Разградския и Кюстендилския¹. В първия селищата са със смесено население – българско, турско и циганско, а във втория са изцяло с българско население и само по време на сезонната полска работа там пребивават групи от български мюсюлмани от Кърджалийско и други крайща на Родопите. След 1985 г. там е имало и няколко десетки интернирани български турци. Поради този състав на селищата от Кюстендилско местното население има само бегли представи за проблемите, разтърсили живота на българските мюсюлмани.

В изследването основно внимание се отделя на начина, по който индивидът и групата са възприели събитията, тяхното приспособяване към наложената и оформилата се нова обществена обстановка и най-вече на осмислянето, тълкуването и словесното поднасяне, което е осъществено в момента на протичане на събитията и сега, след като са изминали години. Това е разглеждане на тези образи – мисловни и словесни, които са свързани с адаптационните процеси, през които преминават отделният индивид и групите. Всичко това настъпва след

смяната на имената и последвалия „възродителен процес“, след напускане на емигриралите през 1989 г., при навлизането в новата среда в Турция и при завръщането — реадaptацията в България. Необходимо е да се подчертае, че при разглеждане на проблема за адаптацията на българските мюсюлмани към обстановката в Турция има определена едностранчивост. Това се дължи на факта, че поради обективни причини разговори можаха да се проведат единствено със завърналите се от Турция, без да могат да се преценят вижданията и позициите на незавърналите се, т.е. тези, които вероятно са се приспособили към новата си обстановка.

* * *

За по-добро разбиране на някои страни от проблемите по приспособяване към средата в новите селища на изселените се български мюсюлмани е необходимо да бъдат разгледани някои дадености, каквито са взаимоотношенията в семейството и тези в селищата между отделните етнически общности.

През 80-те и 90-те години на нашия век при различните групи на мюсюлманската общност и най-вече сред представителите на селското население, все още се наблюдава сравнително запазена патриархална форма на семейни взаимоотношения. При първите две възрастови групи патриархалните семейни отношения се приемат като единствено правилни и са предмет на гордост. При част от средното и младото поколение се наблюдава намаляване на хегемониалната роля на мъжа при решаването на семейните въпроси, като последното явление е по-добре изразено в Разградско. При по-младото поколение и при невстъпилите в брачни отношения и най-вече при градските семейства, ясно се очертава тенденцията на невъзприемане на патриархалния семеен модел. Това поведение не се харесва на по-възрастните и те го критикуват. Отношението на почт и уважение към най-стария в семейството в мюсюлманската общност има своята проекция и при взаимоотношенията в селищния колектив, където обект на уважение са също възрастните хора. Тук е много важно да се отбележи, че в селищата със смесено население, при засвидетелствуване на своето уважение мюсюлманското население не издига верската принадлежност в оценъчна морално-етична норма. Така например в село Глоджево (Разградско), най-уважаваният и почитан човек от турците е бай Косьо (Иван Костадинов — 81-годишен). Казват за него, че той е „златен човек“. От друга страна, сред мюсюлманската религиозна общност, и то главно в Разградско, се наблюдава намаляване на влиянието и авторитета на религиозния водач — ходжата. През разглеждания период общественото влияние на духовното лице е ограничено предимно сред кръга на по-възрастното, при това религиозно население. Това състояние проличава и от репликата на представителка на средното поколение: „Нали работим лозята — пием. А, ходжата?! Кой я слуша ходжата!“ (Острово)². При различни случаи се сблъскваме с това принижено влияние и спаднал авторитет на духовното лице. Същото с горчивина се признава и от самите потърпевши.

Ако разширим кръга на разглежданите взаимоотношения и ги сравним с тези при селищния колектив ще забележим няколко основни типа поведение. В селищата от селски тип, където от векове живеят съвместно представители на християнската и мюсюлманската общност, по техни оценки си живеят в приятелство и добросъседство. В много от случаите образът на взаимоотношенията отпреди събитията от 80-те години е почти идиличен и лишен от конфликти. Представата за съществуващата хармония е почти подобна на тази на патриархалните семейни отношения. За това може да се съди и от думите на 83-годишната Недялка Добрева: „На Курбан Байрам... викат и комшиите. Мен не

са ме прескочили никога. Аз ли съм добра, но като ме видят (турците — б. м.) на фурната казват: „Дръпнете се, бабата ще купи първо!“... Съседът Мустафа, като син го имахме. Когато тръгнаха (за Турция през 1989 год. — б. м.) всички плакахме... Жена му Сейде каза: „Лельо, майка ми не ме е имала тъй, както ти мене имаш!“ (Глоджево)³ Упоменатият словесен образ на тези взаимоотношения е умал, а в настоящето само отчасти има и своя реален израз в общите празнувания на семейните, християнските и мюсюлманските празници, като Трифон Зарезан, Бабинден, Великден, Рамазан Баѝрям, Курбан Баѝрям, Хъдрелез и др. Дори може да се спомене и нещо любопитно от Дико Лаков Бочев: „На Коледа една четвърт от прасето я изяждаме общо (със съседите турци — б. м.). Аз съм доволен и лоша дума до днес не съм казал“. (Дянково)⁴ Тук взаимоотношенията на културите или по-скоро въздействията на условията, налагани от живота, са довели до състояние на активна промяна в поведението и битовата култура на българското и турското население: „...сега и пият (турците — б. м.). В кръчмата само те са. Ядат и свинско. Купуват салами. Страх ги е да вземат прасе да гледат“. (Глоджево)⁵ „Турците са работливи хора. Някои отглеждат по 60-70 свине. Казваха ми: „Шом ще спечелим, Коранът не забранява!“ (Острово)⁶ Може да обобщим, че в селищата със смесено население в Разградско се наблюдава отдавна съществуващ и разширяващ се процес на културно проникване на битово ниво, заедно с верската търпимост. При това състояние представителите на другата конфесионална общност се приемат без задръжки, открито, като равностойни и почитани.

В разказите на представителите и на двете общности тази идилична картина се простира някъде до времето, когато се извършва смяната на имената (1984/85 г.) и започва тъй нареченият „възродителен процес“. Оттам нататък последвалите драматични събития оставят белег на недоверие и съмнение върху добрия съвместен живот. В интерес на истината е необходимо да посочим, че сред представителите на българската общност, които са по-малобройни в селата от Разградско, още преди събитията са съществували известни стари задръжки и опасения, относно искреността и откритостта в отношенията на местните турци към тях. В отделни моменти дори в думите им се долавя недоизказан и неконкретизиран страх, като: „Много са работни и са много добри, но в душата им е залегнало турското. Много гържат карез. До половина съм с тях.“ (Дянково)⁷: „Те са тарикати, за една кокошка — патка дават... Може да си голям приятел с него (турчина — б. м.), ама зад гърба, ей там гроб ти копай. Туй турчина е друга вяра. Много са потайни. Ниѝ българите се ядем един друг, а те много се поддържат“. (Острово)⁸ Подобен страх може да открием и сред многото слухове за вредителски действия из тези краища на страната. Същите явления се наблюдават и сред мюсюлманската общност, но с обратна насоченост.

При оценките в разказите и на двете групи се забелязва, че почти винаги образът на непосредствените съседи и съселяни е добър и положителен, а при този на другоселеца и пришълеца има отпънък на съмнение, задръжки и дори отрицателни оценки.

Ако проследим взаимоотношенията между представителите на двете етнически групи в общините на Кюстендилско, където мюсюлманското население се състои само от сезонни работници, ще видим, че представите за другоселците са доста неточни. Липсата на широки, непосредствени връзки на битово ниво е предпоставка за представи, в които неясните и тъмни краски преобладават. Това е една от причините българското население да не възприема мюсюлманската група като цяло поради опасенията, че застрашава интересите и съществуването им. Там, където двете групи имат взаимоотношения на битово ниво и при работа по тютюна, представите и отношенията са съвсем различни и отразяват реалностите. Представителите на мюсюлманската общност се

възприемат като добри, честни и много работни. Реалностите намират измерение и в отношенията: „Като работници, това мога да кажа с чиста съвест, че са много стабилни. Действително разбират си от работата. И като хора и като работници... не е имало проблеми. Децата им бяха в детска градина, в училище. Изобщо не е имало нещо, което да ги различава от нас... А къркане!? Особено на заплатата — с нашите.“ (Гюешево)⁹. Известно напрежение между двете групи има и то се дължи на икономически причини — „незаслуженото“, завишено заплащане на работата по мястона на придрушителите от Кърджалийско сезонни работници. Това напрежение предшества отрицателните въздействия на обществено-политическите явления от 80-те години. Илюстрация за това са думите: „Сезонните работници, които идваха, си правеха своите празници там — ТКЗС-то богато и си канеха тия, с които работеха — приятелите. Къде цяло село че канят! Па кажат: „Дойди!“, ама никои не иде българин. Там кой че иде!? Защо че иде!? Ние ги смятахме като измежяри, дошли да работят имот. На тях мястото им го плащаха по-скъпо, като наемни работници.“ (Табаличево)¹⁰.

Интересно явление в представите на Кюстендилското население е фактът, че навярно поради липса на непосредствени наблюдения, при изграждане образа на турското население понякога се вмъкват и елементи от спомени от преди няколко поколения, такива от минали векове, съхранявани в народната памет. Те вече не съответстват на действителните отношения, но служат като градивни елементи за деформиране на образа. Възможно е събитията от 80-те години да са задействали вековния страхов механизъм в колективната памет на българското население, както това се получи и в Разградско. Пример за явлението в Кюстендилско е следният: „Доверях им се, ама не съвсем, така ли? — Ами мислим си, понеже напреж, кога е било турско робство, те са мъчили хората... От турци са бягали. Свежърва ми го е разказвала.“ (Табаличево)¹¹. Може да се обобщи, че в района на Кюстендилско отношенията на българското население към пришълците се мотивира от една страна от представи, стъпващи на реалности в сферата на трудовата заетост и от друга страна, от доста изкривени и изостанали във времето си такива, свързани със социалния живот, душевния свят, обноските и битовата култура на турското население. След събитията от 80-те години отрицателните краски в образа се умножават. Единствено ежедневните контакти действат положително за изчистване на образа от натрупаните нереалности.

Макар да не е така съществено за постройката на темата, ще вмъкнем, че сред турското население от Разградско образът на родопските и конкретно на кърджалийските турци е обременен с доста отрицателни черти. За тях те казват, че са неграмотни, нахални, хитри, по-друго говорят „със силен кюрдски акцент“, мечтаят за автономия и пр. И още: „...те са по-консервативни, по-религиозни, фанатизи са. Малко са атеистите при тях. Тук младежите на джамия не ходят. Едва се пълни джамията и то само от старци. Там е „фраш“, както се казва... по-компактна маса са“ (Разград)¹²; „Като нас са, ама по-различни. Нали идваха да работят тук. ...Турци сме, ама не си приказваме с тях. Те ходят с шалвари, крият се. Повече с българи приказваме“ (Острово)¹³. В противовес на този образ за собствената си група от Разградско твърдят, че са по-големи демократи, радушни, гостоприемни, интелигентни, по-подредени (т. е. по-добре устроени), по-сплотени, по-миролюбиви и по-малко религиозни.

Засегнатите отношения в селищните области на двата региона дават възможност да се разберат някои от основните причинно-следствени връзки при адаптационните процеси, настъпили след смяна на отделните представители на мюсюлманското население; както и след последната вълна на масово преселване на това население. Представите и техните доловими форми — мисловните и словесни образи — са стъпили именно на основата на изградените през послед-

ните десетилетия взаимоотношения и под напора на събитията търпят промени и развитие в една или друга насока.

Преди да разгледаме как населението от изследваните райони, след акта на смяната на имената и последвалите го разяснително-агитационни мотивиращи го действия от т. нар. „възродителен процес“ възприема случилото се и търси начини за приспособяване към новата обществено-културна обстановка, е необходимо да споменем, че събитията, макар станали изневиделица, не са били неочаквани. От няколко години сред турското население са се разпространявали слухове за възможността от подобни грастични действия, обаче стъпило на добрите взаимоотношения с българското население, то не можело да повярва, че последните могат да допуснат подобна несправедливост и упорито отказвали да повярват в тях. Дори когато сведенията за това, че в Кърджалийско и другаде смяната на имената е вече факт, стигат до населението в Разградско то вярва, че това е само изолиран случай, както с циганското население преди десетилетие.

Важен момент за разбиране на индивидуалната и груповата трагедия на хората от турската малцинствена група в България е фактът, че в тяхното колективно съзнание формата (звученето) и съдържанието на името на индивида се отъждествява пряко с неговата религиозна, а оттам и етническа принадлежност, като е валидна и обратната постановка — религиозната принадлежност да определя името. Ето защо в колективното съзнание на групата с промяната на името се смята, че личността губи своята принадлежност към конфесионалната и етническа общност. Това се възприема като многостепенна трагедия и непоправима загуба за съществуването и на двете — конфесионалната и етническата общности. Тази огромна вътрешна грама много добре може да се почувства от глумите на служителя на Аллаха — имама хаджи Сали: „Името прави човека. Например аз да стана Симеон (както той е бил преименувам — б. Д. Д.) Когато съм се родил ми е четена молитва за друго име (Сали — б. м.). Не е прилично, като умреш да се чете молитва всъщност за друг човек. Най-лошото е да ти сменят името, по-лошо отколкото да ти забранят да ходиш на джамия... По време на преименуването... Цяла седмица мисля до подгудяване. Душата ми ще изхвъркне. Аллах не позволява. Така е казано: „Ти си турчин, ти си българин. Името ти показва религията, а религията определя името. Заради вярата и война се прави!“ (Глоджево)¹⁴.

Сред почти всички представители на турската етническа група актът на смяната на имената се възприема изцяло откъм неговата трагична страна. Изключение от това правят отделни индивиди и то предимно сред младото поколение. Различни са обаче начините, по които се обрисуват и се предават преживяното, както и приспособяването към новата среда. Много от хората не могат да възприемат случилото се и за тях събитията се отъждествяват с „ужас“ и „смърт“. Много са тези, които споменават, че в този момент са имали нагласата да се самоубият или да сторят това заедно с близките си. За жалост за някои от тях това не са били само страшни помисли, защото десетки са тези, които наистина са сложили край на живота си. Много са и възрастните хора, които не са могли душевно да се примирят с със случилото се, да го преживеят, а се поболяват, получават сърдечен удар или мозъчен кръвоизлив от притеснение и умират. Поражда се и естествено желание за отмъщение, което заживява в словесни форми. Именно те са многократно изтъквани от българите, като причина за появилия се страх и напрежение в отношенията с турците. За някои от принудените да променят името си става невъзможно да продължат да живеят по стария начин и те се съпротивляват, като избират различни пътища за това: бяство от средата, в която са работили и живели, разбирано в чисто физически смисъл на думата, а други поемат пътя на отстояване на индиви-

гуалната чест, т. е. пасивната съпротива, което ги води към затвор и интерниране и още други пътища. Много от тях в съзнанието на собствената си група, а и не само сред нея, се превръщат в хора на всеобща почит и в герои.

Смяната на името се отъждествява със загубата на чест и достойнство. По думите на С. Х. — циганин мохамеданин, който през 1982 год. шест месеца се е крил извън селото, за да не му сменят името и в момента, когато представителите на властта го залавят в дома му, на репликата на едияня: „Ей, че хубава къща имаш!“, той отчаяно отговаря: „Остави ми името бе, къщата ти гарявам! (Острово)¹⁵. Драмата на преживяването се долавя много добре и от думите на турчин интелегент от Разград: „По време на преименуването имаше самоубийства. Хората се бесеха. „За едното име!“ — казваха (се чудеха — б. м.) българите. Турчинът може да отстъпи, но за чест, за име — няма прошка!“ (Разград)¹⁶. Именно из средите на хората с подобни позиции излизат и интернираните, които са принудени да преживеят двойна адаптация — един път към промяната в името и втори път, към мястото на интерниране.

Смяната на имената е необходимо да се осмисли не само като промяна в индивидуален план, а предимно като такава в обществено-културното пространство на селищата и в цялост на страната. Смяната налага промяна и преосмисляне на взаимоотношенията в обществено-културното пространство на селищния колектив, както и преосмисляне на отношението към миналото, културното наследство и осъществяването на промяна в колективната памет на групата и на целия народ. Именно с посегателствата, които се извършват в обхвата на т. нар. „възродителен процес“ със заличаване на подбрани моменти от колективната памет, както и със заличаване и промяна на имената на починалите, дълбоко се наранява достойнството и себеуважението на етническата група и дори поражда недоволството на останалата част от българското население. Събитията се възприемат и като форма на прекъсване на роднинските връзки и взаимоотношения с тези, които живеят в Турция. Като цяло групата се почувства в прекъснати комуникативни връзки, не само с българската общност, от която не получава очакваната, ако не активна, то поне пасивна помощ и подкрепа, но тя се чувства изолирана, изоставена и унижена от целия свят. Турското население не може да възприеме случилото се и не може да преодолее огорчението от пасивността на околните, което се долавя и в думите на една учителка: „Ние сме биологично еднакви и имаме хубав живот с българите, обаче никога в този момент не стана да ни защити. Никога не се осмели. Много малко ни подкрепиха. Всички вярваха, че процеса е необратим.“ (Глоджево)¹⁷. В смесените райони българското население има и свое виждане по проблема. Почти всички оценяват, че актът на преименуването е голяма грешка, обаче акцента за това се поставя на различни места. Едни осъждат изобщо идеята за промяна на имената като насилие над индивидуалната свобода и са ужасени от случилото се, а други възприемат идеята за „външно“ хомогенизиране на нацията, но осъждат методите като неподходящи, грастични, неефективни или пък твърде закъснели във времето си за прилагане. Има и такива, които са забелязали естествените процеси на непринудено приобщаване посредством доброволната промяна на личностното турско-арабско с българско име в сферата на приятелските и колегиалните отношения, което се осъществяваше най-вече в средите на градското население и сред младото поколение в селата. Последните осъждат насилствения акт на преименуването заради прекъсването на именно този естествен процес и пораждането на точно противоположни настроения сред турското население. Много представители на турското население сами осъзнават съществуването на този естествен процес и дори го възприемат като нормален: „Нещата естествено бяха тръгнали. На мен „дяго Абчо“ ми викаха, на дъщеря ми — Ани. Имаше фризьорка една — Селиха, Сашка ѝ викаха.“ (Разград)¹⁸. Едно друго

мнение по въпроса на възрастен турчин: „Защо стана преименуването? За да станем единна нация. Младите сами щяха да станат, ако бяха чакали пет-шест години. На Емине — Еми ѝ викаха“. (Дянково)¹⁹. В потвърждение на това са и думите на 28-годишен млад човек от същото село: „Тоя „възродителен процес“ не беше толкова страшен като идея, колкото методите му“. (Дянково)²⁰. Сред българското население и то предимно в средите на обвързаната с бившата комунистическа партия интелигенция има и такива, които са били против смяната на имената, но не от хуманни, а от националистически побуди: „Откъде накъде ще им сменяме имената! Оставете ги турци — да ги знаем! И мен никои не ме е попитал дали ми е приятно един ден турчин да се казва с българско име — Иван например“. (Разград)²¹.

Смяната на имената не е приета еднозначно само като трагедия за турското население. Има и примери за това как отделни представители приемат случилото се като странен фарс с много комични моменти. Например: „нашето семейство не сме правили проблеми, даже и моите роднини. Просто ми беше смешно. Вчера съм била Хайрие, а днеска съм станала Ани“. (Слокощица)²². Има и такива, които в разказите си за случилото се напълно игнорират действителните събития и ги заменят с позиции, оправдаващи своето поведение, като следната: „Аз дори не съм разбрала, че ни менят имената... Комшиите ми викаха Веска и по българско име бях Веска Иванова. Ние не държим на тая работа... Общното беше за езика“. (Острово)²³. Спокойно може да се твърди, че цялото население в смесените райони много трудно се приспособява към обстановката, създадена от промяна на имената и това го прави някак си с нежелание. В поведението на българското население се долавя чувство за вина и гузност от факта, че с нищо не е облекчило драмата на приятели, съседи и съселяни: „Неприятно, но не можеш да изразиш възмущението си. Навеждаш глава. Така мина...“ (Глоджево)²⁴.

В паметта на турското население наведената глава, безпомощността и проявата на скрита, пасивна съпротива остават като образ на българското население от тези години, макар и да е имало единични прояви на открита защита на достойнството на сънародниците. Изразяването на състрадание и неподчинение на разпорежданията се превръща също във форма на протест, като например: „Ний нищо не можахме да направим за тях. Поне да им викаме на турски имена. Те бяха доволни и на туй.“ (Глоджево)²⁵. Може би тази пасивна съпротива от страна на българското население в ежедневните разговори в бита, а понякога на работните и обществените места да не се ползват новите, български имена, спомага за неуспеха на този антихуманен акт. Населението не възприема нито променените имена на хората, нито променените наименования на местностите. Това негово поведение донякъде възвръща доверието на турското население. Започват да се възстановяват прекъснатите взаимоотношения между приятели, съседи, на работните места и в селищния колектив. Бавно настъпва процес на окопване и осмисляне на случилото се и започва търсене на изходи и начини за съвместно приспособяване.

Преди да разгледаме въпроса за адаптацията, която последва в сферата на ежедневието и обичайните практики на населението, бихме могли да обърнем внимание на факта, че процесът на приспособяване към новата обстановка може да се открие още в самия акт на смяната на имената. Най-често срещаното разрешение на проблема е първите букви на новото българско име да съвпадат или да са сходни с това на турско-арабското, като се цели смисълът и звученето да съвпадат или да са сходни с променените форми. Изборът на имена, еднакви с тези на съседи, близки или приятели българи е друга форма, при която индивидът може да запази духа на своето „его“ в „променената — позната“ среда, в света, оформил се след събитията. Сходен по замисъл е и подборът на име,

което е заимствано от родната флора и фауна. Изборът на имена, които имат звучене различно от българското, макар и не турско-арабски, както и такива, в които се крие определен умисъл, като например Камен (твърдост, устойчивост), Мартин (отмъщение, по името на типа пушка) и други, показва вече една осмислена форма на съпротива срещу наложената обстановка. В много от случаите това поведение се разбира от българското население и не се осъжда. Притеснено и изпитвайки неудобство от случилото се, в повечето случаи българското население дори не се интересува какво е новото име на тези, с които общува. Дори и години след случилото се, някои не знаят какви са били наложените нови имена на хората, с които всеки ден общуват.

Проблемът със смяната на имената, който при някои индивиди е болезнено свързан с идентичността и нейното обществено утвърждаване, нанася такива тежки травми, че и през 1992 г. не са малко онези, които не искат да си възстановят имената, т. е. отново да ги сменят. Някои го обясняват със страх от нови репресии, други — с безработицата и несигурността дали с турско-арабско име ще си намерят работа. На трети просто им е трудно да насилват достойнството си и да убеждават децата си, че повторна промяна на името и този път е за добро. Ако преценим от друга позиция процеса на възстановяване на имената, ще видим, че той изисква още един път, но сега вече доброволно да се изживее болезнената адаптация на индивида към условията на променящата се обстановка. При някои случаи подтикът за възстановяване на името се свързва със стремежа за връщане назад в „доброто старо време“, което в идеализираната памет е лишено от конфликтите и трудностите, за разлика от настоящето.

След последвалите преименуването целенасочени действия по т. нар. „възродителен процес“ турското население най-болезнено възприема забраната за употреба на турски език. Това е интересен факт, защото с изключение на малка част от възрастните, турското население е двуезично. То еднакво добре говори както турски (местен диалект), така и български. Местното българско население в Разградско също е почти изцяло двуезично. Почти при всички случаи, когато впоследствие се обясняват причините, породили желанието за изселване в Турция (1989 г.), на първо място се посочва забраната за говорене на турски език, а не промяната на имената. Независимо, че населението няма затруднения с осъществяването на ежедневните си контакти на български език, то не може да възприеме наложената забрана, защото е засегната неговата най-емоционална струна — честта, достойнството, правото да говори майчиния си език. Това е онзи важен елемент, който е в основата на етническото съзнание. Противно на илюзорното изчезване на турската реч от общественото пространство на селищата тя, за разлика от преди, когато младите са предпочитали употребата на българския език дори в личните си разговори, се превръща в единственото средство за комуникация в общността. Ефектът от забраната в действителност е точно противоположен и вместо приспособяване към новата, т. е. изцяло българска езикова среда, може да констатираме и обратното. При това се наблюдава и стесняване на контактите на турските семейства в селищното пространство, а от друга страна затваряне на възрастното поколение, а в известна степен и на българското, в себе си.

Наред със забраната на езика вървят и тези за носенето на турско облекло (шалварите), слушането на турска музика и практикуването на мюсюлманско вероизповедание. Населението се плаши, изпада в безизходица и недоумение. Не смее да има лични прояви на обществени места, за да не би да пострада от нарушаване на някакви забрани. Пред чужди — външни за селищния колектив хора, то не смее да говори нито на турски, нито на български и просто не говори. Постепенно започва да възприема света като крайно враждебен към него, без да се чувства в нещо виновен за това. Пример за казаното е разказът на турчин

от с. Лозно: „И изведнъж какво стана, като ни смениха имената? Като че ли сме най-големите гушмани, а нищо не сме направили. Почнаха на кръв да ни гледат, а няма нищо да сме се скарали“. (Лозно)²⁶. С появилата се мъка и отчаяние в душите на хората и с липсата на надежда за справедливост турци и българи обясняват появилото се пристрастие на младите турци към пиенето.

Срещу забраната и гоненията за извършването на обредни действия в духа на собствената традиция, турското население намира решения, които му позволяват в новата обстановка да се приспособи. При обредните действия след 1984-85 г. се наблюдава една добре очертаваща се двойственост: „външна“ — видима страна на обредните действия, която не влиза в противоречие с наложените забрани и „вътрешна“ — скрита, разбираема и осмислена само от посветените. При скритите прояви общността продължава да спазва изискванията на традиционната обредна практика, такава каквато е тя през XX век. Като конкретен пример за това може да се посочат: продължаването да се празнува „сюнета“, но вече представяно пред селския колектив като „рожден ден“ или „имен ден“; заобикалянето на забраната за посещаване на джамията чрез тайно събиране за общи молитви по къщите; сходни са решенията при погребение в общи гробища с ковчег, както и изписването на българското име върху надгробния паметник. При смърт разрешение на ситуацията е тайното ходене на хожката в дома на покойника за трикратно извикване в ухото му на турското име, каквото е изискването на религиозната практика. (Преди забраната това се е извършвало на гробищата.)

Както и по-рано споменахме, преди грастичните събития от 80-те години, в страната протича един естествен процес на културно проникване, при което групите, без да губят етническият облик на културите си, заемат елементи. Всичко това се извършва в общия процес на отпадане на някои по-стари форми в народната култура и заменянето им с нови. Това е свързано и с намаляване ролята на религиите в личния и обществен живот на народа. Насилствените събития прекъсват протичането на тези процеси сред мюсюлманското население и постигат крайно нежелани дори за възновителите си резултати. Спокойно може да се каже, че споменаваните събития изиграват ролята на етноконсолидиращ фактор, най-добре проличал си при масовото и организирано изселване на това население през 1989 г.

Макар и не така значително като проблем, заслужава да споменем двете страни на адаптацията — реалността и създадените за нея мисловни и словесни образи на интернираното в други краища на страната турско население. Става дума за хора, които са изразили своето несъгласие срещу насилствените действия, отказали са да сменят името си, или са проявили активност при организирането на действия при канализиране на недоволството на етническата група. В повечето случаи това са хора, които имат здрави морални устои. При тях се появява непоносимост и враждебност към властта, осъществила насието и в по-отвлечен смисъл към българите като народ, от които редове са излезли представителите на тази власт. Същите тези хора имат задръжки и отрицателна нагласа към средата, в която са интернирани. В разглеждания случай това са селищата от Кюстендилско. Както споменахме в началото на разоботката, отношението на българското население в тези краища е по-въздържано и клоно към невъзприемане на турското население, за разлика от районите със смесено население в Разградско. Въпреки това под въздействието на общо непопулярните мерки на „възродителния процес“ и неприемането на целенасочено създавания и натрапван „криминален“ образ на интернираните тук турци, наследството ги посреща спокойно, осъществява връзки на битово ниво и прави опит да ги приеме и приобщи към своята среда. Вярно, че не навсякъде и при всички представители на тези общности е така, но това е преобладаващото отношение. Оценките

на местното българско население за интернираните в мнозинството си са, че те са добри хора, честни и трудолюбиви. Примерите са достатъчно силни и ясни, за да се види как старият пласт на недоверието се променя под въздействието на непосредствения контакт и как отношенията естествено, дори при тази ненормална обстановка в страната, прерастват във взаимна симпатия и готовност за помощ.

От разказите на интернираните турци се разбира, че макар и приети от местното население, пребиваването им там не е било спокойно и точно така, както го възприема българското население. Пребиваването им е заредено с вътрешно напрежение, поради няколко факта: много от тях са отделени от семейството си и са сами; не могат да работят по професията си; изнервят се от липсата на своя среда; мъчи ги носталгията по родния край и ред други причини. Някои от тях активно общуват с местното население, а други остават затворени в себе си, при крайно стеснен кръг от социални връзки. Интересно е, че при много от случаите връзките между сезонните работници — турци от Кърджалийско и интернираните са слаби, дори понякога и не съществуват. Интернираните се чувстват самотни в новата среда. Не успяват да създадат широки контакти с населението, а само с хазаи и съседи и това предопределя някак си невъзможността им да се адаптират към средата. Вътрешното напрежение, което изживява всеки един от тях и знанието за краткотрайността на престоя там ограничават, а донякъде и възпират адаптационните опити. Вероятно начин за преодоляване на тежкото житейско състояние те намират в цялостното отдаване на физическия труд. С това неуютно за душата състояние, в което са изпаднали, се обяснява и бурната радост, която изживяват много от тях при вестта, че могат да се завърнат по родните си места.

По изследваната проблематика интерес будят проблемите и тяхното словесно интерпретиране по приспособяването и неприспособяването на населението към новата обстановка по време и след събитията от изселническата кампания май-август 1989 г., т. нар. „голяма екскурзия“. От досега разглежданите примери причините за явлението стават ясни. Понеже в настоящата разработка не са предмет на изследване социално-политическите причини, както и фактологията на събитията, ние избягваме тяхното разглеждане, а ще съсредоточим вниманието си основно върху трите момента на адаптацията: тази на оставащото турско и българско население, адаптационните проблеми на преселниците в Турция и реадaptацията на завърналите се в България.

Факт е, че както при българската, така и при турската група посочените като основни причини, породили масовото изселване, съвпадат. Това са смяната на имената, забраните за ползуване на турски език, на традиционните обичаи, на изповядването на вярата, носенето на турско облекло и др. През събитията от май 1989 г. към желанието за изселване се прибавят принудата, страхът от репресии, както и неимоверно нарасналото чувство за несигурност. За някои, които не са така склонни да се изселват, организираща сила е опасението, че ще останат сами в опустелите селища, далеч от роднини, близки и приятели. Сред българското население широко разпространение и бихме казали радушен прием намира един образ-мотивировка, който обяснява масовото изселване. Според него турците не желаят да се изселват за Турция, но тяхната организация ги принуждава и заплашва със смърт, ако не сторят това. Невъзможно е да се прецени доколко този факт отговаря на истината и ако е така, дали навсякъде е имало подобни прояви на насилие и то именно от турска страна. За нас в случая е интересен моментът, че българското население приема прекалено прискърбие и за достоверно това обяснение на явлението. То не може да повярва, че приятелят, съседът и съселанинът, с когото доточера е живял спокойно и добре (доколкото това може да се каже за времето след 1984 г.) и е бил в близки и

сърдечни отношения с него, изведнъж (на което във всички разкази се набляга) това население, без да погледне назад, без да изпита свян, срам или някакви други чувства, зарязва работата си по средата, изоставя хората, с които е живяло от край време и тръгва за някъде. Този образ-тълкуване спомага да се облекчи огорчението и разочарованието, което в този момент изпитва българското население. При турската общност в образа-спомен за случилото се също се влиа мотивът за страха, който оправдава действията, ала тук той преобладава като страх от това, което може да донесе настоящето и бъдещето в България, а също така страх от неизвестното в Турция. Образът на тази безпътница много добре се долавя в думите на 20-годишен младеж: „Връщам се тука. Всичко живо се готви да заминава... Викат: „Защо стана така!?!... На хората не им ли се тръгваше? Разбира се, че не им се тръгваше... (Мълчание). Как могат да оставят толкова имот, къщи. (Мълчание) Да тръгнат за някъде. Хората тръгнаха от гордост. Точно така, от гордост.“ (Глоджево)²⁷.

Много и различни са образите на сърцераздирателни раздели със заминаващите, ала наред с тях има и такива за проявена неблагоприятност, злоба, дори и закани от страна на турското население. Именно последните умело бяха използвани от средствата за масово осведомяване за раздухване на страстите през този период.

След заминаването на турското население от смесените райони селищата опустяха и както често казват „селото обедня“. Остава българското и незаминалото турско население. Както за заминалите, така и за останалите оживеното допреди селищно пространство се превръща в кънтяща от празнота и безлюдие пустош: „като си тръгнаха беше една смърт. Останаха само 4-5 къщи.“ (Глоджево)²⁸.

Видно е, че както заминалите, така и останалите имат проблеми с приспособяването си към променената обществена обстановка. Променя се духът на селищната среда, обеднява откъм събития, рязко се стеснява кръгът на възможностите за общуване на останалите. Те самите са облагани от чувството за безпътница и уплаха от това, което става. Друг проблем е, че предстои да бъде свършена огромна селскостопанска работа, която е пряко силите им. Средата на лятото е и предстои събиране на реколтата и много друга усилена полска работа. Завладява ги общото чувство за самота и несигурност: „Почти 80% от хората в Бисерци (Разградско — б. м.), тогава заминаха за Турция, а те са къзълбаци. На цели улици останаха празни къщите. Тези, дето останаха тука плачат и се чудят какво да правят.“ (Разград)²⁹. Някоя от останалите възрастни турци не могат да превъзмогнат напора на надигналите се чувства и търсят изход в смъртта: „...беше ужас, нѐ ужас. Самоубийства нямаше в нашето село (с. Мосто, Кърджалийско — б. м.). Само един възрастен човек се обеси. Оставили го, когато се изселили нашите. Той отива в гората и се беси.“ (Лозно)³⁰. Душевното състояние на останалите тук турци много добре може да се почувства и от думите на заминаващия турчин от Кърджалийско: „Ти разбираш ли, кмете, цялото село като тръгне ти да останеш!“ (Багренци)³¹. Предметите, празните сгради, кънтящата пустош и споменът за заминалите роднини, близки, приятели и съседи поражда неумоверна болка в душите на останалите и често прераства в неопределимо страдание. Те се чувстват неспособни да работят и не могат нищо да свършат. Така е не само с турците, така е и с българите в смесените опустели селища. Там, където българското население е по-многобройно, се появява и чувството на ненавист към заминалите, защото те са изкупили стоките и са отнесли това, което останалите смятат, че също им принадлежи. Има и друго — двоиното и тройно нарастване на трудовите обществени задължения на останалите, и поради това неприязънта на места много лесно прераства в ненавист заради струпалите им се поради бягството на другите беди и тежес-

ти. Важно е да се отбележи, че отрицателните настроеня се загържат сравнително кратко време в поведението и отношението на българското население. Те прекипяват и стихват след масовите протести против възвръщането на имената (зимата на 1989/90 г.).

От отпътувалите за Турция около 300 хиляди души по време на голямата изселническа вълна от май-август 1989 г. по различни данни от една трета до една втора се завръщат в България. В случая нас ни интересува фактът, че голяма част от заминалото население не съумява да се устрои и приспособи към условията на живот в новата среда и търси крайния вариант за разрешение на проблемите си в завръщането по родните си места. С тези свои действия то се изправя пред сложния душевен и психологически проблем да мотивира своите постъпки и така да ги поднесе на околните и света, че това да не бъде всецяло в ущърб на собствения му авторитет. Вътрешно това население се чувства крайно притеснено, едно поради краха на илюзиите за по-добър живот в така мечтаната прародина — Турция и друго, поради житейската принуда да се завърне в обстановката, от която е избягало. На него му предстои да се срещне с хората, с които в някои от случаите е влязло в обтегнати отношения или от които е тръгнало с гордо презрение, а в по-лошия случай — със заплаха за възмездие. Тази сложност на емоционалната обстановка, която се създава не само в отделния индивид, а спокойно може да кажем в голяма част от представителите на завърналите се, задейства един несъзнателен защитен мисловен механизъм, който създава крайно раздвоените образи на преживяното. От една страна Турция е богата и прекрасна страна, а от друга — не е привлекателна, защото се е отнесла към тях като машеха и не ги е приласкала. Докато основните причини за невъзможността за адаптация и завръщането са икономическите и социалните, то в разказите на преден план излизат тези от емоционално и битово-културно естество.

По наши наблюдения съществено значение за приспособяване на отделния индивид към новата среда има неговата вътрешна нагласа и мотивация да осъществи процеса. Дали той има емоционален или икономически подтик за това, доколко предварително е запознат с обстановката и условията в новата среда и доколко тези нагласа и познания съвпадат с обстановката, в която попада. Не на последно място могат да се поставят и личните качества на индивида.

Необходимо е да подчертаем, че при разглеждане на конкретното явление ние се занимаваме не толкова с проблемите на адаптацията, колкото с невъзможността за такава в Турция през погледа на завърналото се в България население.

Като една от причините за неприспособяването и съответно за завръщането може да се посочи появата на конфликт между поколенията в преселническите семейства. В повечето случаи нежелание и неспособност за адаптация към новата среда проявяват първи и основно възрастните. Както видяхме по-рано, при взаимоотношенията в тези семейства тежестта при вземане на решенията ляга върху най-възрастните, респективно мъжете и в много от случаите това играе определяща роля при дилемата „оставане — завръщане“.

Друга причина за неадаптацията и завръщането може да бъде малко трудно доловимото, но реално съществуващо разминаване между адаптирането на битово ниво, т. е. устройването с жилище и работа и невъзможността за възприемане и приспособяване към обществено-културната атмосфера и типа взаимоотношения (например „патроната“) в Турция. Може да се получи разминаване между същата тази битова адаптация и несъвпадането на представите за перспектива на развитие на индивида и неговото семейство.

За правилно разбиране на противоречивия образ — „невъзможност за приспособяване“ към новата среда в Турция — е необходимо да се знае, че в спомените

и разказите на тези хора съществуват противоречия, породени от преживяното. От една страна това е мисловно-иллюзорният образ-представа за живота в Турция, който е създаден преди тяхното посещение там през 1989 год. (при случаите, когато това е било първото им посещение). При него невидяната действителност е възприемана като лелеяния идеален свят на благополучието — „златна държава“ и „боллук много“. Това едновременно е и образът на прародната — закрилница, готова да защити и приласкае останалите отделени от нея чедра. След завръщането си обаче, когато представите са се сблъскали с отрезвяващата реалност на ежедневието, с неподозирани трудности на живота в новата среда, когато мечтаната държава от майка-закрилница се превръща в мащеха — причина за всичките им беди и нещастия, тогава се създава вторият образ, който не само по време, но и по съдържание противостои на първия. Този втори образ съсредоточава в себе си неудовлетворението от неуспешната адаптация, от причинените сътресения в личния живот и този на общността. Зараждането на образа се предхожда от един феномен. При трудностите, които хората започват да изпитват „там“, те започват все по-често да си спомнят за „тук“, като идеализират родната среда. България се превръща в мечтания, добрия сигурен роден край. На тази основа в мисловните и словесни образи се появява една усложнена бинарна опозиция „тук-там“, при която и двете пространства са скъпи за сърцето на индивида и групата, макар и вътре в себе си всяко от тях да носи своите добри и лоши страни. При мисловното и словесно пространство „тук“ — отъждествяването с родния край — привлекателните страни и положителните оценки преобладават и с това разказващите мотивират защо са се завърнали и се намират именно в него.

При разглеждания случай механизмът за създаване на представи и образи захранва бинарната връзка, като подбира онези моменти от индивидуалната и колективната памет, които мотивират и оправдават действията на участниците. Чрез него на преден план се изнасят емоционално-иррационалните причини за адаптацията и завръщането, а на втори план остават тези от битово-материално естество.

Почти единодушно във всички разкази на завърнали се или останали там български турци, както и при българите, Турция е хубава и богата страна, ала това не е единственото и достатъчно условие човек да остане и привикне към нея. Веднага в подкрепа на това на преден план се поставят такива проблеми като потресаващото въздействие на новата среда. За да разберем въздействието, което оказва тази промяна, трябва да се знае, че много голяма част от отпътувалите са селско население и при настаняването им в Турция те се устройват да живеят предимно в големите градове, като Истанбул, Бурса, Анкара и др. Настаняването става предимно там, където вече има изградени квартали на по-раншни преселници от България и от други краища. Има случаи, когато хората са били изпратени от държавата в малки селища, села или незаселени райони и след кратък престой там те търсят начин да се преселят в големите градове. В случая за нас е важен фактът, че преселниците от селата, които са основната маса на миналите, попадат в динамичния и непривичен за познатият им селски дух живот в големия град. Средата, в която попадат, не носи най-характерното от миналата и настоящата култура на турския народ, понеже е съставена предимно от разнолика преселническа маса. Ето поради тези причини преселниците се български турци за кратко време преживяват две огромни сътресения. Първото, това е проявилният се „културен шок“³², който е свързан с принудителната урбанизация. Второто е свързано с краха на представите, вярянията и илюзиите, придружени с нарастващо и засилващо се разочарование.

Впечатленията от първия допир с новата среда почти винаги са добри и

приятни. С навлизането в делничните отношения обаче, все повече започват да се набиват на очи отликите, които прерастват в затрудняващи адаптирането фактори. На ниво обща култура и поведение, обобщени разликата са следните: „Тези, които отиват не харесват бита, начина на мислене. Онези (хората в Турция — б. м.) са по-консервативни. Ние сме европейци все пак, между европейци живеем... Българските турци са по-интелигентни. Попадат в голям град и въпреки това са по-интелигентни. Да не говорим за селата. Там нашите не отиват. Остават в Истанбул, Бурса.“ (Разграг)³³. „Те са чисти хора, но всичко допира до икономическия и социален статус на всяко семейство. Разликата е в рационалния начин на живот. Може да не съм богат, но съм много по-културен. Там има много богати и не знаят как да живеят. Не са практични в избора на живот.“ (Дянково)³⁴. На първо място в разговорите, в противовес на имането и възможността за богат живот в Турция, се противопоставя ниската култура на местното население. Силно шокира огромната разлика в социалното разслоение. Това е нещо, което преселническото население, живяло в системата на принудителна социална уравниловка, не може да разбере и още по-малко да възприеме като форма на живот, към която то би трябвало да се пригоди. То се чувства крайно несигурно и притеснено от липсата на социална осигуреност: „Къде да вървим? Добре сме тука. Заплата дават, пенсия, майчинство. Там такъвиз работи няма... Там на моята кака дъщеря ѝ роди и на четиридесетия ден отиде на работа“ (Острово)³⁵. „Една медицинска сестра за това се върнала, понеже била бременна и не искала детето ѝ да се ражда там.“ (Разграг)³⁶.

Шокиращо въздействие големият консерватизъм в поведението на околните в новата среда. Същото това поведение в значителна степен е вече усвоено и от неотдавна (едно-две десетилетия) преселилото се население от България: „Много се различават по начина на мислене... аз ходих при баджанак си по време на Байряма... Казвам му, че много ми се пие бира и искам да отида и да си купя от бирарията. Не ми позволи, защото ако ме видят, вече няма да му продават хляб. Ще го намразят всички, дето ме е прибрал в къщата си. Той се изсели 54-та година.“ (Разграг)³⁷. При по-рано преселилите се може да се наблюдава един напреднал стадий на адаптиране към средата в Турция, при което, за да се пригледят към нея те изоставят онези елементи, характерни за поведението им в родната среда, с които са се отъждествявали и които са били характерни за културата на регионалната група, от която произлизат. С живота си в новата среда те привнасят такива нови елементи в поведението и културата си, които са общи и характерни за средата, към която се опитват да се приспособят, и с която вече желаят да се отъждествят. Забелязването на тази промяна, а именно отпадането и отмирането на чувството за принадлежност към родната регионална група и отхвърлянето на характерното ѝ поведение при по-рано преселилите се близки и познати, плаши част от новодошлите. „Психиката на нашите хора е различна от тяхната. Ценностите ни са различни. Необходимо е време, за да се адаптира човек към техните стандарти.“ (Разграг)³⁸ — казва млад човек, който високо оценява възможностите за индивидуално развитие в Турция, ала се е върнал по ред причини, една от които е горепосочената. Макар и неизказано, този наблюдаван процес на безкритично и неограничавано от нищо целенасочено възприемане на културни ценности, в случая — норми, поведение и групи, съпроводено със заличаване на собствените поведенчески норми е това, което вероятно отгръпва и възпира новодошлите в желанието им да навлязат в новата среда. В своята същност този процес може да се приеме като една културна дифузия спрямо културата на преселената група, който се съпровожда с промяна на груповото (групово-регионалното) съзнание и промяна при отъждествяване с групата и общността.

Друго, което не могат да възприемат преселниците е широко демонстрира-

ната религиозност на местното население, която е непривична за новодошлите. Тази афиширана религиозност, която засяга поведението на индивида, като избор на вид облекло, свободната изява на половите в обществените отношения, както и проявите на свобода, откритост и равенство при взаимоотношенията в обществото, най-силно засяга и стряска младите поколения. Пример за това е разказ на младо момиче: „Ние бяхме в Бурса. Не съм се запознала с никакъв младеж там. Не че нямах време... Те имат съвсем друго мнение за нас... Викам: „Как живееш там?“, — и аз им разправям как съм нямала ограничения да отида където си поускам... как баща ми нито един път не ми е отказал да ми даде колата... Младежите им не са свободни. Баща ми вечер ме посрещаше от работа. Страх ме беше. Особено на такси въобще не можех да се кача“. (Глоджево)³⁹.

В словесния разказ за преживяното групата изтъква като основна причина за неприспособяването и завръщането си невъзможността да общува пълноценно и равностойно с местното население. Почти винаги се подчертава, че първоначално пришълците са посрещнати добре, дори радушно (особено тези, които са били между първите). С навлизане в атмосферата на средата обаче се появяват и първите неприятни впечатления. Вижда се нежеланието на близки и приятели да се притекат на помощ, незаинтересоваността на съседи, селищна обшност, дори гържавни институции от решаването на техните трудности. Ето защо в словесния разказ на преген план и на централно място се поставя липсата на добросъседски отношения и познатия тип комшулук: „Боллук (изобилие) колкото искаш, но инсаф (милосърдие, състрадание), човещина няма... Абсолютни вагабонти. Един ми каза: „Абе, — каза — ние бягаме от българите, (а) те били тук!“ (Глоджево)⁴⁰. „Такъв комшулук, като тук, не съществува... В България турците си имат по-специфична култура от тази на турците в Турция. Предишно селско е населението и има изградени маниери за добър комшулук. След изселването по-голяма част отидоха в Истанбул и Бурса. Бяха смазани от студеното отношение. Те бяха загубили необходимите условия за живеене“. (Дянково)⁴¹. „Там даже комшиите не се познават.“ (Острово)⁴².

С установяване на новото място преселниците от България пасивно или активно навлизат в жизненото пространство на местното население. По този начин, без сами да го желаят или осъзнават, само със своето присъствие те стават причина за зараждането на конфликти. Средата, в която се настаниава — предишно селища с преселници от по-ранни години — е със сравнително ограничени възможности за задоволяване на жизнените потребности и на вече там настанилите се. При тази ситуация пришълците изпадат в състояние на натрапници, нежелани дори от по-рано преселилите се хора от своята група: „Не ни приемаха за равни!“ (Острово)⁴³. „Викаха ни: „Вие развалихте нашия живот!“ (Глоджево)⁴⁴. Утежнената психологическа обстановка около преселниците се влошава и от едно иначе благоприятно явление, а именно помощта, която им е оказала турската държава. Това обстоятелство е предмет на завист от страна на преселниците от други краища на света. С това допълнително се нагнетяват породените отрицателни емоции спрямо „натрапниците“: „Имаше, които се отнасяха добре. Имаше казваха: „Аз дойдох от Анадола, а на тях държавата им помага!“ Много (хора) се гразнеха: „Защо сте дошли? Какво са ви направили българите.“ (Острово)⁴⁵.

Отначало изразяваното състрадание и благонамерено отношение на населението в Турция много бързо преминава от едната към другата крайност на емоционални пристрастия. Ако по време на споменатите събития то е доминирано от състраданието към сънародниците отвъд границата, то след първите месеци на имигрантската вълна се появява неприязън и дори враждебност. Тук няма да анализираме причините, породили тази промяна, които са много и различни. Пренебрежението и неприязънта на местното население се проявява в

употребяваните обръщения към българските турци, като: „гяурлар“, „гяур българ“, „българ тюркю“, прерастването на „сойдаш“ (сънародник) в „сойкач“ (обирач и избягвач), „вие сте мешани“ и др. „Най-важното защо се върнахме. Викаха, че нашите жени са развалени. А Казъм ходжа не даваше на децата да играят с нашите.“ (Глоджево)⁴⁶. Тези отношения болезнено засягат честта, достойнството и самочувствието на групата. Силно въздействат върху предварителната им нагласа, че най-сетне ще намерят желаната справедливост и разбиране към проблемите си. В действителност се получава точно обратното. Това положение обръква очакванията, вътрешната нагласа и обръща чувствата. Към това се прибавят и укорите, че са се поддали на чувствата си заради смяната на имената. Неразбирането на най-съкровената болка — промяната на името, отъждествявана със загубата на чест и достойнство, в съчетание с крайно острите укори са може би едно от най-граматично въздействащите удари върху колективното съзнание. Те пораждаат еретичната мисъл, че не ще съумеят да се приспособят към тази среда, не ще могат да живеят в нея и ще трябва да се върнат назад. Краткият преглед на укорите, споменавани с болка, дава възможност да се види до каква степен нараства душевната криза в тези хора: „Кола си имате, магнитофон, телевизор — значи икономически сте добре. Вие сте били добре, ама няколко човека са ви изяли главата“. (Острово)⁴⁷. „Ако е така, както казвате, както и да ми викат, и в църква да ме вкарат, пак бих отишъл с мерак.“ (в България да живее — б. м.) (Глоджево)⁴⁸. „Ако аз бях и да ми викат Иван, Драган, ама пак съм си мюсюлманин! Какво значение има името!?“ (Глоджево)⁴⁹. „Защо заряхахте всичко? Само заради едното име!? Има много турци в Европа и те казват, че там, където живеят добре, не е важно какво име имат!“ (Дянково)⁵⁰.

Враждебността на средата, възпираша приспособяването на новодошлите, намира израз и в пренебрежителното отношение към техния произход, владеене на турски език, начетеност, интелегентност и др. Местните хора ги приемат за по-долна категория от тях: „Там в Турция мислеха, че ние не сме европейски турци. Мислеха ни, че сме като преселници от Афганистан. Дори смятаха, че ние не знаем турски. Там и по телевизията, като нас говорят.“ (Глоджево)⁵¹.

Необходимо е да се отбележи, че общественият дискомфорт, който изпитват в новата среда, въздейства различно върху индивидите, в зависимост от тяхната морално-психическа устойчивост и индивидуална нагласа за промяна. Една закономерност обаче е общовалидна. Младите поколения по-малко се впечатляват от емоционално-словесното въздействие, произлизащо от средата, докато за средното и особено за възрастното поколение напрегнатата обстановка крайно го разстройва и травмирира. Загубата на „своето“, заслужено от възрастта място в йерархичното пространство на социалния живот при новото общество, както и крайно стеснените възможности за социално общуване и в цялост липсата на уважение, са пагубни за първоначалния ентузиазъм, пагубни за желанието да останат и да се задържат в новата среда. Една подхвърлена реплика най-добре говори за това: „И ако всичко е наред, пак няма кой „Добър ден“ да (ти) каже! (Глоджево)⁵². Ето защо старците са сред първите, които пожелават да се завърнат в своята родна среда.

Опит за преодоляване на назряващите конфликти с околната среда е ограничаването на връзките на семейството само до тези вътре в преселническата група, доколкото това е възможно. Наблюдава се заселване само в селища, където има преселници предимно от България и от родния край. Общува се с преселници от групи краища на света, които са изпаднали в същото незавидно положение, като клоните например. Гостувания, срещи, събирания и групи подобни прояви се осъществяват предимно с хора от своята група. При това състояние интегрирането с новата среда се затруднява много: „Не може да отидеш на някой на гости в къщата. Може да те покани в ресторант. В къщи може да те покани

само преселник". (Дянково)⁵³. „Тук на сватба излизаш да играеш на улицата. Там е забранено, не е прието. На сватбите обяд нямаше — само сладкиши. Те (преселниците — б. м.) не ходят на сватби, само на местни, освен ако не са на един наш и един техен. Хоро играят, та се късат. Завършват с него. Всички играят хора". (Разраг)⁵⁴.

Чест начин за обясняване на невъзможността за приспособяване е въздействието на емоционалния фактор, т. е. на спомените за родната къща, съседите, селището, животните и др. Носталгичните чувства по-често обсебват мислите и чувствата на възрастните, но нерядко и младите: „За какво ти беше най-мило в Турция?" — Милото нямаше. Най-напред не ми беше мъчно за нищо. Сетне ми стана мъчно за къщата... Защото, където си роден, там ти е душата. Където и да идеш не можеш да се успокоиш. Тука ще живеем, тука ще умрем! Тук сме свикнали...“ (Глоджево)⁵⁵.

Към словесния образ на носталгията може да бъде прибавено и следното признание на възрастен мъж: „Като си тръгнахме за България стяга ме сърцето. Като минахме границата — започна да се отпуска. „Ох, — викам — бабо, мируше ми на България!“ (Дянково)⁵⁶.

С преселването в новата среда в семействата на българските турци се появяват и вътрешни напрежения. Възрастните не могат да си намерят работа и поради смяната на селската с градската среда. Те започват да се чувстват несигурни и поради изпадането си във финансова зависимост от работещите млади. Поради тези причини нарастват конфликтите между поколенията в семейството. Старите искат да се върнат в родната среда, там където се чувстват полезни, жизнени, активни, силни и спокойни: „Не можеш да остана да ме гледат младите, защото те нямаше да ме уважават... А в Турция „Аз печеля, аз ще харча!“ — ми казват и не слушат“. (Дянково)⁵⁷. Там, където патриархалният дух при семейните взаимоотношения е бил силен, младите се подчиняват, преживяват своите възможности и амбиции за житейско развитие и се връщат в България. Именно тези вътрешносемейни конфликтни отношения служат за обясняване на невъзможността за оставане в Турция.

Сред причините за адаптацияния неуспех разказващите поставят някъде на последно място по значение икономическите. Това е едно от явните противоречия между създавания образ и действителността. Това явление намира потвърждение при сега наблюдаваните процеси на гурбетчийски пътувания до Турция. Явно изразено недоволство се изказва по отношение на липсата на социална осигуреност в новата среда. Това особено ясно е изразено при възрастното население с неговия страх за спокойните старини. Недоволства се и от строгостта на работодателите, от тяхната придирчивост към работата, от честите измами, от това, че има работа само за младите, от невъзможността да се открадне, както тук. „Една я изгонили от работа, защото откраднала пет картофа. Там не може да се краде.“ (Дянково)⁵⁸ Ето защо, общо е мнението, че в Турция са останали само упоритите, честните и работните хора, тези с добри професии, а търгащите, мързеливите и обикновените хора са се върнали. Завърналите се били изплашени и от силната социална разслоеност, от голямата маса бедно население и от това, че може би са проумели истината, че за да достигнат това жизнено ниво, което са изоставили в България, ще са им необходими отново много години на тежки усилия. Вероятно тази обикновена житейска сметка е подтикът да се каже и следната категорична реплика: „Ако ме накарат пак да ида в Турция, забивази, ша съ фърляя ей тук на асфалта, под автобуса да ме изгази! Тука като си стоим сички земаме пекиш. Та сме си добре. А там гладуваш и няма кой да те съжали“. (Глоджево)⁵⁹.

Към този кръг от причини, възпрепятстващи адаптацията, може да посочим и това, че в новата среда преселниците се опитват да живеят по познатия им

начин, както в България, т.е. по един стереотип, който не е жизнен и плодотворен при променените условия на живот в новата среда. Ако тук се прибави и неумението, нежеланието и невъзможността за промяна на поведението, ще се разбере и бързата поява на конфликтната ситуация в семейството, групата. При адаптационните процеси не е за подценяване и фактът, че на придошлото население почти изцяло му липсва конкретната „регионална битова памет“. То не познава региона, неговите възможности за осигуряване на средства за поддържане на своя живот. Не познава отношенията между хората, кои са надеждните и благоприятни междуличностни връзки, на които то може да се опре в търсенето на помощ и изход от тежката и ограничена жизнена ситуация, в която е изпаднало. Не познава социалната структура на взаимоотношенията между членовете на новото общество, за да се пригоди към нея и максимално да използва наличните възможности за задоволяване на своите лични потребности. Адаптационните затруднения, макар и в по-малка степен имат и екологична страна. Независимо, че присъства и при преселниците в градските селища, тя намира силен израз предимно в селските райони. Поради краткотрайния престой обаче, нейното въздействие не е така ярко подчертано в словесните разкази. Почти всички преселници са неприятно впечатлени от разликата в климатико-географските условия — „климатът е тежък“, там е „пустош“. „баири“. „скали“, „тръни“, „там няма нищо“ и пр. При тази тема много ясно се очертава бинарната опозиция „тук-там“ в разказите: „Тук природата е по-добра. Там не е добра“. (Глоджево)⁶⁰. На преселниците им прави впечатление, че месото на животните „там“ е сладникаво и си го обясняват с това, че не се дава сол на животните да ближат, като последното не отговаря на истината. Подобно е и отношението към млякото (прясно и кисело), сиренето, кашкавала (неговата липса) и още някои други храни. Интересно е отношението към цветята. Останалите „там“ искат да си вземат луковички от кокичетата, лалета и цветя от България. При избора на място за заселване, особено в селските райони, важна роля играе сходството в релефа с този на напуснатите селища. Всичките изброени явления по някакъв начин опират до невъзприемане на новата екосреда с един подвклучен механизъм, който служи да мотивира действията на основа на опозицията „живота тук — живота там“.

Така разглежданите фактори, които пречат на адаптирането на преселниците, първо намират израз в заявената индивидуална неудовлетвореност, в последствие прераснала в колективен словесен образ. Много често в своето отчаяние индивидът търси вината извън себе си, като за случилото се обвинява околните, близките, групата и целия свят. Тук ще приведем примери за някои от характерните емоционални изблици, които са се възградили в основата на общото отношение към преживяното преселване: „Вие (сте) глупави хора! На ви сега мисюлманска гържаба! Да им сера в устата!“ (Глоджево)⁶¹. „Аз се връщам, гори и в църква да ме заровят!“ (Глоджево)⁶². „Този Юзал дано да мре. дето така ни изигра! Там човек за човека е вълк. Всеки ще те изнуди.“ (Дянково)⁶³. „Аллах да беше излязъл нямаше да повярвам, че ще се изселя. Като братя живеехме с комшиите. Е, имаше и някои прости. И сто години да минат, пак за тука ще мисля!“ (Острово)⁶⁴. Ето едни думи, които оправдават и подсилват собственото убеждение в правилността на направения житейски избор за завръщане: „Тези, които останаха там са пишман. И те искат да се върнат, но нямат пари“.
(Глоджево)⁶⁵

В края само ще споменем един друг проблем по темата, който има незавършено развитие и в настоящето, затова няма ясно оформен образ. Става дума за реадaptацията на завърналото се от Турция население и променящите се отношения между етническите общности в селищата. Ако възприемем завръщането по родните места като резултат от осъзнаването на някои житейски

реалности, то ще разберем, че започването наново на „познатия“ начин на живот, макар и трудно, не е така мъчителен процес. Групата е понесла много удари, като частично или пълно имуществено разорение, житейски грами по разделяне на семейства и загуба на близки, срив във вярата, че прародината е „добрият свят“ и редица други. Наред с радостта от завръщането, съпроводено с радушно посрещане, „тук“ ги очакват и нови проблеми, които са свързани с трудности по възвръщане на омотите и най-неочакваното за тях — появата на безработица. Голяма част от оставеното на съхранение имущество у роднини, познати или съседи-българи си го получават непокътнато, с което се запазват добрите стари взаимоотношения. Това улеснява възстановяването на старите им позиции, които са заемали в обществената и социалната, непроизводствената сфера на живота в селището, преди изселването. На някои преживяването се отразява тежко и те остават затворени в себе си и своята среда. Както при тях, така и сред българското население, се чувства една едва доловима преграда при обдуванията, която се откъждествява с появилата се взаимна несигурност и недоверие. Тя изисква време, за да бъде преодоляна. В потвърждение на това са думите на представители на двете групи: „Сега старите отношения се върнаха, но все пак остава нещо“. (Острово)⁶⁶. „Сега пак имаме хубави отношения с хората, но тая трагедия остана между нас. Няма да забравя танковете и червените барети. Сега възвърнахте имената и хората много добре се чувстват, но безработицата прави хората по-лоши. Сега демокрацията поупокои хората“. (Глоджево)⁶⁷. Вярно е, че сред това общо настроение има крайности, като появилият се в средите на българското население страх от отмъщение. Тук трябва да споменем и не рядко изказваното недоволство от страна на българското население, че: след завръщането си турците придобили по-високо самочувствие отпреди; сега на обществени места говорят само на турски език; голяма част от средното и възрастното женско население отново започна да носи шалварите като домашно и всекидневно облекло; силно разпространение намерила масовата култура, идваща от съседна Турция под формата на списания, музикални и видеоекземплярки и др.; вследствие появилата се безработица в Разградско са се появили неприкрити заплахи от типа, че чрез спечелване на изборите за местната власт ще започнат гонения на българите от работните им места и от селищата. От друга страна, може да се отбележи желанието на някои български турци, които не са ходили в Турция или вече веднъж са били там, отново да опитат да се вместят и приспособят към тази среда. Има и недоволство от „бездействието“ и „слабата активност“ в поведението на гържавата при решаването на проблемите по безработицата сред турското население, както и по отношение на някои от предишните им икономически предимства, от отразяване на възможностите им за замозване след обнародването на закона за земята. Основната маса от населението обаче непоклатимо отстоява своето виждане, че за да живее е необходимо: „Да има дослук, комшулук, приятелство, добросъседство. Искаме да е нормално, както е било приятелството преди. Всеки нека да живее спокойно! (На) Всеки трябва живот“. (Острово)⁶⁸.

Подобно на всяка словесна форма на творчество историите за преживените събития и съдържащите се в тях образи не са крайни и завършени. Те се развиват и променят според въздействието върху възприятията на разказващите и общото настроение на групата. При създадената обща словесна история отпадат едни елементи, а се възкресяват други, за да мотивират едно или друго тълкуване или виждане на отминалите явления. Независимо от промените, словесната история на случилото се е факт, който не може да бъде подминат с мълчание. Този факт бележи появата на промени в морално-етичните норми на населението и дава сигнали за промяна в цялата ценностна система. Натрупаният опит предполага осмисляне на преживяното от индивида, групата и целия бъл-

гарски народ, за да остане ясен образ за случилото се в паметта на идните поколения.

БЕЛЕЖКИ

1. Теренните проучвания в Разградско са осъществени от 20 до 28 февруари 1992 г. от екип в състав: проф. г-р Иваничка Георгиева, ст. ас. Красимир Стоилов, к. и. н. Екатерина Анастасова, Донка Димитрова, Меглена Кусева, к. и. е. н. Джени Маджаров и Емилия Германова. Проучени са следните селища: селата Глоджево, Острово, Дярково, Побит камък и гр. Разград. От 4 до 9 април 1992 г. са проведени теренни проучвания в Кюстендилско от екип в състав: проф. г-р Иваничка Георгиева, ст. ас. Красимир Стоилов, Меглена Кусева и Донка Димитрова. Проучени са селищата: селата Слокощица, Табаличево, Коняво, Лозно, Багрениц, Мирово, Гешево и кв. Изгрев на Костендил.
2. В. А. — с. Острово, Е. Г., с. 4, 5.
3. Н. Д. — с. Глоджево, Е. Г., с. 6, 7.
4. Д. Б. — с. Дярково, М. К., с. 37
5. Н. Н. — с. Глоджево, Д. М. и М. К., с. 24.
6. С. А. — с. Острово, Д. Д., с. 29.
7. С. С. — Д. Д., с. 63.
8. Я. С. — Е. Г., с. 22.
9. В. В. — род. 1951 г., с. Посево, Д. Д. и М. К., с. 72.
10. Ц. П. — с. Табаличево — Д. Д. и М. К., с. 34.
11. Ц. П. — Д. Д. и М. К., с. 33.
12. Я. М. — М. К., с. 35.
13. В. А. — Е. Г., с. 27.
14. И. С. — Д. Д., с. 19.
15. С. Х. — с. Острово, Д. Д., с. 49.
16. А. А. — Разград, Д. Д., с. 45.
17. Н. К. — с. Глоджево, М. К., с. 11.
18. А. А. — Д. Д., с. 42.
19. Е. А. — Разград, Д. Д., с. 67.
20. С. М. — с. Дярково, Е. Г., с. 36.
21. С. А. — около 50-годишна, учителка. Записала Екатерина Атанасова, с. 58.
22. А. Ю. — с. Слокощица, Кюстендилско — Д. Д. и М. К., с. 17.
23. В. А. — Е. Г., с. 24.
24. Н. Н. — Д. М. и М. К., с. 22.
25. М. А. — с. Глоджево, Е. А., с. 21.
26. С. Б. — Кърджалийско — Д. Д. и М. К., с. 53.
27. Б. Я. — с. Глоджево, Разградско, Е. А., с. 27.
28. Н. Д. — Е. Г., с. 6.
29. Е. П. — Разград, Д. М., с. 5.
30. Р. Ф. — с. Лозно, Д. Д. и М. Ш., с. 53.
31. Ф. В. — Д. Д. и М. Ш., с. 61.
32. По проблема за „културния шок“ виж написаното от Manninen, Laura — Rasanen, Olavi: Interaction and Crisis. — In: Social Networks, vol. II., The Third Finnish — Hungarian Symposium on Ethnology in Konnevesi. 20-25. 8. 1989, Ethnos — Toinite 8:2 p. 71-88 и посочената там литература.
33. Я. М. — М. К., с. 33.
34. С. М. — Е. Г., с. 37.
35. В. А. — Е. К., с. 24.
36. Е. П. — Д. М., с. 7.
37. Я. М. — М. К., с. 32.
38. С. М. — Е. Г., с. 37.
39. С. — с. Глоджево, Д. Д., с. 26, 27.
40. Х. Ж. — Д. Д., с. 10.
41. С. М. — Е. Г., с. 35.
42. И. И. — с. Острово, Д. Д., с. 33.

43. М. Д. — с. Острово, Д. Д., с. 37.
44. Х. Ж. — Д. Д., с. 10.
45. И. И. — Д. Д., с. 33.
46. Х. Ж. — Е. Г., с. 6.
47. Х. Ч. — с. Острово, Д. Д., с. 37.
48. Б. Я. — Е. Г., с. 26.
49. Х. Ж. — Е. А., с. 6.
50. С. М. — Е. Г., с. 36.
51. И. Т. — с. Глоджево, Е. Г., с. 20.
52. Х. Ж. — Е. А., с. 6.
53. С. М. — Е. Г., с. 35.
54. Я. М. — М. К., с. 33.
55. И. С. — Д. Д., с. 20.
56. Е. А. — Д. Д., с. 66.
57. Е. А. — Д. Д., с. 67.
58. С. С. — Д. Д., с. 64.
59. Това са думите на съседа-турчин на М. А., с. Глоджево. — Е. А., с. 20.
60. Х. Ж. — Е. Г., с. 3.
61. Това са думи, казани от гъщерята на осведомителя Х. Ж. още на граничния пункт Кап-куле — Д. Д., с. 10.
62. Х. Ж. — Е. Г., с. 23.
63. Н. Н. цитира думите на съседката си туркиня, която се е завърнала от Турция — Д. М. и М. К., с. 23.
64. Осведомителят М. Д. е останал да живее в Турция след изселването през 1989 год. — Д. Д., с. 37.
65. Това е казано от снахата на осведомителя Х. Ж. — Е. Г., с. 4.
66. Я. С. — Д. Д., с. 30.
67. Н. К. — М. К., с. 11.
68. С. К. — с. Острово, Разградско, и Д. Д. — с. Острово, Разградско, Е. Г., с. 32.